

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Мельник Мар'яна Іванівна

**ФОРМУВАННЯ БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА
УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Монографія

Львів 2012

УДК 334.722:[330.34:330.837](477)

М 48

Мельник М. І.

Формування бізнес-середовища України в умовах інституційних трансформацій : монографія / Мар'яна Іванівна Мельник. – Львів : ІРД НАН України, 2012. – 568 с.

ISBN 978-966-02-6345-1

Монографія присвячена дослідженню сучасних теоретичних, методологічних і прикладних засад формування бізнес-середовища в умовах інституційних трансформацій. Акцентовано увагу на інституційно-економічних проблемах формування бізнес-середовища в Україні, ефективності структурних трансформацій розвитку підприємництва, впливу соціально-економічних чинників на ділову активність та ефективність господарювання економічних суб'єктів. Запропоновані шляхи викоренення таких деструктивних девіантних ознак вітчизняного бізнес-середовища, як корупція та рейдерство, напрями удосконалення в дозвільній системі та регуляторній політиці, механізми підвищення податкового потенціалу стимулювання ділової активності в країні. Проаналізовано проблеми та чинники розвитку соціальної відповідальності та соціального партнерства вітчизняного бізнесу. Розроблено концептуальну основу формування соціально орієнтованого бізнес-середовища, враховуючи систематизацію цілей та інструментів стимулювання; узагальнено системні заходи забезпечення ефективного державно-приватного партнерства; подано рекомендації щодо формування сприятливого ділового клімату для реалізації підприємницького потенціалу в Україні.

Для науковців, економістів, керівників і практичних працівників органів управління різних рівнів.

Науковий редактор:

доктор економічних наук, професор А. І. Мокій

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор А. О. Двігун

(Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій);

доктор економічних наук, професор О. І. Гонта

(Чернігівський державний інститут економіки і управління);

доктор економічних наук, доцент В. В. Борщевський

(Інститут регіональних досліджень НАН України)

Рекомендовано до друку

вченою радою Інституту регіональних досліджень НАН України

(протокол № 2 від 28 лютого 2012 р.)

ISBN 978-966-02-6345-1

© Мельник М. І., 2012

© Інститут регіональних досліджень НАН України, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	12
1.1. Теоретико-методологічні засади формування бізнес-середовища в контексті розвитку економічної теорії	13
<i>1.1.1. Теоретичні підходи до вивчення бізнес- середовища в рамках класичної та неокласичної теорій.....</i>	13
<i>1.1.2. Інституціональна та неоінституціональна методологія формування бізнес- середовища.....</i>	25
1.2. Сутність бізнес-середовища як макроекономічної категорії, його основні ознаки та чинники формування.....	46
1.3. Типологізація бізнес-середовища як системи.....	68
1.4. Методологічні аспекти формування бізнес- середовища в умовах інституційних трансформацій.....	87
Розділ 2. ЕФЕКТИВНІСТЬ БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ..	99
2.1. Інституційно-економічні проблеми формування вітчизняного бізнес-середовища.....	100
2.2. Тенденції та ефективність розвитку підприємництва в Україні.....	119
2.3. Аналіз ефективності структурних трансформацій підприємництва: секторальний зріз.....	132

2.4. Економетричне моделювання вітчизняного бізнес-середовища в умовах інституційних трансформацій.....	151
2.5. Обґрунтування інституційних параметрів бізнес-середовища України на основі нечіткої логіки.....	168

Розділ 3. ІНСТИТУЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА: ПРІОРИТЕТИ ТА ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ..... 188

3.1. Дозвільна система та регуляторна політика у сфері підприємницької діяльності: стан, проблеми і напрями удосконалення.....	189
3.2. Система державного нагляду за господарською діяльністю вітчизняних підприємств.....	206
3.3. Корупція як інституційна деформація бізнес-середовища України.....	215
3.3.1. Стан, тенденції та причини корупції в економіці.....	215
3.3.2. Особливості корупції в митних процедурах.....	225
3.3.3. Проблема корупції в дозвільній системі	229
3.3.4. Стан корупції в судовій системі.....	233
3.3.5. Корупція в системі управління та правоохоронних органів. Політична корупція.....	238
3.3.6. Пріоритети та шляхи подолання корупції в Україні.....	245
3.4. Рейдерство як деструктивна девіантна ознака вітчизняного бізнес-середовища: ризики та шляхи подолання.....	251
3.5. Податкове середовище функціонування бізнесу в Україні.....	279
3.5.1. Аналіз податкових умов розвитку та функціонування бізнесу.....	279
3.5.2. Напрями оптимізації податкового потенціалу стимулювання ділової активності в країні.....	289

Розділ 4. ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНО ОРІЄНТОВАНОГО БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА: ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ.....	319
4.1. Концептуальна основа формування соціально орієнтованого бізнес-середовища.....	320
4.2. Партнерство держави і бізнесу як чинник ділової активності в Україні.....	338
4.2.1. <i>Роль, форми та принципи державно-приватного партнерства.....</i>	<i>338</i>
4.2.2. <i>Системні заходи забезпечення ефективного державно-приватного партнерства.....</i>	<i>362</i>
4.3. Тенденції та чинники розвитку соціальної відповідальності та соціального партнерства вітчизняного бізнесу.....	371
4.4. Інститут соціально орієнтованого бізнес-середовища в економічних відносинах: цілі та інструменти стимулювання.....	390
4.5. Релігійно-духовні засади формування ефективного бізнес-середовища.....	423
ПІСЛЯМОВА.....	447
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК.....	457
ДОДАТКИ.....	490

ПЕРЕДМОВА

Потреба в дослідженні комплексної наукової проблеми формування сприятливого та ефективного бізнес-середовища в національному економічному просторі, а також розробці обґрунтованої політики розвитку підприємницького потенціалу в Україні зумовлена низкою обставин.

По-перше, ефективна інституційна організація і безпека вітчизняного бізнес-середовища, яка передбачає створення цивілізованих умов для стабільної та довгострокової діяльності господарюючих суб'єктів, набуває особливої вагомості у зв'язку зі стратегічною роллю підприємництва в соціально-економічному розвитку країни, зокрема у вирішенні проблем прискорення структурної перебудови економіки, забезпечення насиченості ринку товарами та послугами, підтримки конкурентного середовища, поповнення бюджетів, створення додаткових робочих місць, формування середнього класу тощо.

По-друге, розвиток підприємницького потенціалу як основного рушія модернізації національної економічної системи стримують відсутність комплексного концептуального підходу та суперечливість державної політики регулювання підприємницької діяльності, особливо щодо спрощення регуляторної, дозвільної та податкової системи, а також викоренення таких інституційних деформацій бізнес-середовища, як корупція, рейдерство, тінізація, економічна злочинність та дискримінація тощо. Вирішення цих проблем має першочергове значення для стимулювання підприємницької ініціативи в країні.

По-третє, якщо трансформація формальних інститутів формування бізнес-середовища відбувалася в Україні через швидкий імпорт здебільшого ліберальних норм, то створення неформальних інститутів ділової етики, соціально відповідальної поведінки, ринкової та підприємницької культури потребує розвитку та інституціалізації. Однією з передумов оптимізації економічного простору та усунення його інституційних деформацій з огляду на підвищення вагомості нематеріальних чинників економічного зростання, пов'язаних із розвитком людського, інтелектуального та соціального капіталів, а також нестачу бюджетних ресурсів для

проведення повноцінної соціальної та економічної політики є активізація вищої стадії позиціонування бізнесу в суспільстві – соціального партнерства через формування інституту соціально орієнтованого бізнес-середовища.

Особливої актуальності дослідження бізнес-середовища набуває у світлі пріоритетних завдань соціально-економічного реформування, визначених Програмою економічних реформ на 2010-2014 роки "Заможне суспільство, конкурентна економіка, ефективна держава" та Посланням Президента України "Модернізація України – наш стратегічний вибір". Зокрема, створення сприятливого регуляторного середовища для підприємництва розглядається як один із визначальних інструментів відновлення динамічного економічного зростання, модернізації національної економіки та створення підґрунтя для підвищення добробуту населення України. Йдеться про лібералізацію умов для ведення бізнесу, максимальне зниження обтяжливості процедур, практичне запровадження чіткої відповідальності державних регуляторних і силових структур за дотримання прав підприємців.

Усе зазначене у своїй сукупності актуалізує поглиблене дослідження науково-прикладної проблеми формування ефективного бізнес-середовища в умовах інституційних трансформацій, різні аспекти якого знайшли своє відображення у низці праць українських і зарубіжних дослідників. Зокрема, у працях таких зарубіжних учених як М. Мескон, Ф. Хедоурі, Ф. Беа, К. Блейхер, Ф. Котлер, Ф. Емері, Е. Тріст, Р. Дункан, П. Друкер, Дж. Белл, Дж. Чайлд висвітлено вплив зовнішнього середовища на підприємницьку діяльність в управлінському аспекті. Інституційні проблеми формування бізнес-середовища вивчали М. Вебер, Т. Веблен, О. Вільямсон, Ф. Кене, Р. Кантільон, Ф. Найт, М. Портер, П. Дракер, М. Питерс, А. Маршал, Т. Егертсон, В. Зомбарт, Дж. Гелбрайт, Л. Мізес, І. Кірцнер, Р. Коуз, Д. Норт, М. Туган-Барановський, Дж. Ходжсон, Ф. Хайек, А. Хоскінг, Й. Шумпетер, В. Єфімов, О. Сухарев, Р. Нурєєв, В. Полтерович, А. Градов, В. Горфінкель, П. Шихіреєв, В. Швандера, А. Шулус, Г. Шмоллер, Е. Нікбахт, А. Гроппеллі та ін. Дослідження організаційно-економічних та інституційно-правових питань формування вітчизняного бізнес-середовища описані в працях українських учених: З. Варналія, К. Ващенко, О. Власюка, Т. Васильціва, А. Гальчинського, В. Геєця, В. Герасимчука,

М. Долішнього, С. Дриги, Я. Жаліла, М. Козоріз, В. Колота, О. Кузьміна, Л. Лігоненко, В. Ляшенка, А. Мокія, І. Мазур, С. Покропивного, Ю. Полунєєва, А. Поручника, С. Реверчука, Г. Чижикова, М. Флейчук, А. Філіпенко та ін.

Водночас слід вказати на відсутність чіткої та цілісної державної політики формування сприятливого бізнес-середовища, яка б стимулювала розкриття підприємницького потенціалу в напрямі реалізації пріоритетних цілей соціально-економічного розвитку та структурної перебудови, забезпечувала б безпеку бізнес-клімату через подолання його інституційних деформацій та зниження системних підприємницьких ризиків. Необхідність вирішення цих питань зумовила логіку викладення матеріалу монографії.

У першому розділі розкриваються теоретико-методологічні засади формування бізнес-середовища через призму еволюції інституціональної та неоінституціональної теорії, аналізу його основних чинників, передумов, ефективності та наслідків для соціально-економічного розвитку. Основою поглибленого вивчення суті, основних ознак і критеріїв формування бізнес-середовища виступили розроблена його типологізація та структурно-функціональна схема побудови як системи. Остання своєю чергою розкриває суть бізнес-середовища як частини суспільного середовища; описує структурні елементи його дослідження в розрізі різного роду взаємозв'язків і взаємовідносин, чинників, системи ринків і механізмів їх функціонування.

Окреслено методологічні аспекти дослідження бізнес-середовища в умовах інституційних трансформацій з метою уникнення негативних наслідків трансплантаційних дисфункцій і підвищення ефективності інституційної організації вітчизняного бізнес-середовища, встановлено наслідки шокової ліберально-ринкової трансплантації інститутів в країні, узагальнено концептуальні підходи до подолання інституційної неефективності (дисфункціональності) в бізнес-середовищі та визначено основні домінанти якісного вдосконалення його інститутів. Це слугувало основою для подальшого обґрунтування державної політики розвитку підприємницького потенціалу, а також розширення теоретичної та прикладної основи економічної науки в управлінні національним господарством.

Задля підвищення ефективності бізнес-середовища як чинника розвитку підприємництва в Україні у другому розділі проведений

компаративний аналіз інституційних та організаційно-економічних проблем формування бізнес-середовища на основі рейтингових оцінок провідних міжнародних організацій та соціологічних опитувань. Для обґрунтування перспективних механізмів покращання вітчизняного бізнес-середовища проведено його економетричне моделювання, тобто якісно оцінена залежність ділової активності (інвестиційної, інноваційної, торговельно-виробничої, фінансової) та ефективності підприємництва від низки соціально-економічних чинників.

Виходячи з важливості обґрунтування структурної політики у сфері підприємництва на основі стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку, запропоновано методологічний підхід до оцінки ефективності структурних трансформацій підприємництва за видами економічної діяльності, зокрема здійснено оцінку впливу структурних зрушень у сфері зайнятості, валових капітальних інвестицій та реалізації продукції на показники рентабельності підприємств та ефективності їх капіталовкладень в секторальному розрізі.

Проведена рейтингова оцінка сформованого секторального бізнес-середовища для розвитку малого підприємництва слугує основою удосконалення структурної політики, зокрема обґрунтування галузевих пріоритетів фінансово-інституційної підтримки малого підприємництва та забезпечення його конкурентоспроможності; стимулювання процесів реструктуризації та реформування підприємств, підвищення ефективності їх функціонування; зниження структурних деформацій та диспропорцій галузевих товарних і фінансових ринків та економіки загалом.

Запропоновано концептуальні положення методології інституційного проектування бізнес-середовища на основі використання методів нечіткої логіки та економіко-інституційного аналізу, що дозволило обґрунтувати оптимальні інституційні параметри (орієнтири) бізнес-середовища України.

У третьому розділі проведено оцінку сучасних проблем і девіантних особливостей вітчизняного бізнес-середовища, зокрема проаналізовано одну з ключових ознак його інституційної деформації – корупцію, а саме узагальнено основні причини та наслідки її поширення в проходженні митних процедур, у дозвільній, судовій, політичній, правоохоронній та управлінській системах країни, а також запропоновано пріоритетні шляхи подолання цього явища в країні.

Враховуючи той факт, що одним з основних дестимулюючих чинників активізації підприємницької діяльності в Україні є неефективність регуляторної політики та дозвільної системи, проведений їх детальний аналіз дав змогу сформувати комплекс рекомендацій щодо подальшого реформування регуляторного середовища з метою зниження бюрократичного навантаження на бізнес.

Розкрито причини й чинники поширення рейдерства в Україні, розроблено комплекс організаційно-правових заходів щодо вдосконалення корпоративного та процесуального законодавства у сфері реорганізації та корпоративних поглинань, впровадження в правозахисну практику принципів корпоративного управління, що відповідають міжнародному рівню та забезпечують баланс корпоративних інтересів. З огляду на те, що рейдерство є деструктивним чинником формування вітчизняного бізнес-середовища, розроблено інституційно-корпоративний механізм протидії рейдерським захопленням в Україні.

Систематизовано основні суперечності (недоліки) впливу на вітчизняне ділове середовище нового Податкового кодексу України. З метою залучення бізнесу до виконання пріоритетних завдань соціально-економічного розвитку обґрунтовано систему надання податкових преференцій, розроблено структурно-функціональну модель оптимізації податкового потенціалу стимулювання ділової активності та покращання функціонування суб'єктів підприємництва загалом.

У четвертому розділі монографії представлено концептуальні засади формування соціально орієнтованого бізнес-середовища як сукупності інституційних передумов, чинників, ціннісних орієнтацій та механізмів правового, політичного, економічного, соціокультурного характеру, що сприяють реалізації соціально відповідальної поведінки суб'єктів бізнесу та підвищенню ступеня згуртованості й консолідації їх взаємозв'язків навколо суспільного інтересу. Розроблена концептуальна модель формування соціально орієнтованого бізнес-середовища передбачає виділення стратегічних проблемно-цільових орієнтирів (інституціалізація норм соціально-відповідальної поведінки бізнесу, задоволення соціальних потреб суспільства, соціальна згуртованість бізнесу, підвищення іміджу соціально-відповідальних економічних суб'єктів, розробка державної політики стимулювання соціально відповідальної поведінки в

економіці), організаційно-економічні інструменти реалізації яких представлені в монографії.

Розкрито суть основних принципів, форм і моделей державно-приватного партнерства, узагальнено світовий досвід та існуючі в Україні інституційні прогалини їх реалізації; обґрунтовано комплекс заходів щодо впровадження системного підходу в управлінні процесами економічної взаємодії бізнесу і держави.

Інституційні деформації та девіантні прояви вітчизняного бізнес-середовища (корупція, хабарництво, рейдерство, тінізація економічної діяльності, правовий нігілізм в суспільстві тощо) та суспільства загалом (морально-етична та духовна деградація) потребують переоцінки цінностей та актуалізації проблем духовності в економічних і суспільних взаємовідносинах. Тому в монографії представлено духовно-релігійні та соціофілософські підходи і принципи формування бізнес-середовища в Україні як базової імперативи соціалізації бізнесу та передумови інституціалізації економічних взаємовідносин на високій культурній (етичній) основі, активізації інтеграційних процесів у світове громадянське суспільство та ефективного міжнародного партнерства вітчизняного бізнесу.

